

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Bog i država

Mihail Bakunjin

Mihail Bakunjin
Bog i država
1871.

Država i sloboda, Zagreb, 1979, str. 285–312
Prevela Dubravka Selaković

anarhisticka-biblioteka.net

1871.

Eksploatacija je vidljivo tijelo, a vlada je duša buržoaskog režima. A kao što smo upravo vidjeli, i jedna i druga su u toj uskoj povezanosti, s teoretske kao i praktične strane, neminovan i vjeran izraz metafizičkog idealizma, neizbježiva posljedica buržujske teze koja traži slobodu i moral pojedinaca izvan društvene solidarnosti. Ova teza dovodi do eksploatatorske vlade manjeg broja sretnih ili odbačenih, i robovanja većeg broja, a za sve zajedno do negacije svakog morala i slobode.

* * *

Pošto sam pokazao kako idealizam, polazeći od apsurdnih ideja o bogu, besmrtnosti duša, prvotne slobode pojedinaca i njihova društveno ovisna morala, fatalno stiže do konsakracije robovanja i besmrtnosti, pokazat ću kako prava znanost, materijalizam i socijalizam – drugi je termin samo opravdani i potpuni razvoj prvoga – upravo zato što kao polazište uzimaju materijalnu prirodu i prirodno i prvotno robovanje ljudi, i zato što sami sebe prisiljavaju da traže jednakost ljudi ne izvan, nego u srcu samoga društva, ne protiv njega, nego preko njega, moraju neminovno dostići uspostavljanje najšire slobode pojedinaca i ljudskog morala.

U ime fikcije koju nazivamo kolektivni interes, kolektivno pravo ili kolektivna volja i sloboda, jakobinski apsolutisti, revolucionari Rousseauove i Robespierreove škole proglašavaju teoriju apsolutnog prava države opasnom i neljudskom, dok je pristaše apsolutne monarhije s mnogo više logičke dosljednosti naslanjaju na milost božju. Liberalni doktrinari, barem oni između njih koji liberalne teorije shvaćaju ozbiljno, polaze od principa individualne slobode i postaju, kao što znamo, protivnici principa države. Oni su prvi rekli da je vlada, tj. funkcionarsko tijelo organizirano na ovaj ili onaj način i posebice zaduženo da zastupa djelovanje države, nužno *zlo*, te da se čitava civilizacija osniva na tome da joj umanjí nadležnost i prava. Međutim u praksi vidimo da svaki put kad je opstanak države ozbiljno doveden u pitanje, liberalni doktrinari postaju isto takvi fanatični pobornici apsolutnog prava države kao monarhijski apsolutisti ili jakobinci.

Kult države, samo na izgled tako protivan njihovim slobodoumnim načelima, objašnjava se na dva načina: prvo *praktički*, tj. interesima njihove klase, jer velika većina liberalnih doktrinara pripada buržoaziji. Ova moćna i uvažena klasa teži da sebi stvori pravo ili, još više, moć potpunog bezvlađa; čitava društvena ekonomija koja je stvarna baza njezine političke egzistencije zasniva se na toj anarhiji, izraženoj u slavnim riječima: »*Laissez faire et laissez passer.*« Anarhiju voli samo zbog sebe i uz uvjet da mase »suviše neuke da je ne bi zloupotrijebile« ostaju podložne najstrožoj disciplini države. Jer da se pobune mase iznurene od rada za drugoga, srušio bi se sav politički i društveni život buržoazije. Posvuda vidimo primjer da kod pokreta radničkih masa i najzaneseniji slobodoumni buržuji odmah postaju bjesomućni pobornici svemoći države. A kako pobuna narodnih masa danas postaje rastuće kronično zlo, slobodoumni buržuji čak i u najslobodnijim zemljama pribjegavaju kultu apsolutne moći.

Osim praktičnog razloga ima i drugi *teoretske* prirode, koji također tjera najiskrenije liberale da se ponovno vrate kultu države. Oni jesu i nazivaju se liberali zato što individualnu slobodu uzimaju kao

bazu i polazište svoje teorije, i upravo zato što imaju bazu i polazište moraju neminovnim zaključkom doći do utvrđivanja apsolutne moći države.

Po njima, individualna sloboda nije djelo, odnosno povijesni proizvod društva. Smatraju da ona prethodi svakom društvu, da je čovjek donosi rođenjem kao božji dar, zajedno sa svojom besmrtnom dušom. Odavde proizlazi da je čovjek nešto, da je potpun, tj. potpuno biće i neke vrste apsolutno tek izvan društva. Budući da je slobodan od ranije i izvan društva, on prema tome društvo stvara činom slobodne volje i na bazi ugovora, bilo instinktivnog ili prešutnog, smišljenog ili formalnog. Jednom riječju, prema toj teoriji individualiste ne stvara društvo, već oni stvaraju njega, natjerani nekom vanjskom potrebom, kao što je rad ili rat. Primjećujemo da prema toj teoriji ne postoji društvo u pravom smislu riječi; prirodno ljudsko društvo, stvarno polazište svake ljudske civilizacije, jedina prava sredina u kojoj se doista može roditi i razviti ličnost i ljudska sloboda, njoj je potpuno nepoznato. Ona isključivo priznaje individuume, bića koja žive i slobodna su za sebe, i sporazumno društvo, formirano slobodnom voljom pojedinaca, a zasnovano na ugovoru bilo formalnom, bilo prešutnom, tj. državi. (Oni vrlo dobro znaju da ni jedna država u povijesti nije zasnovana na ugovoru, nego da su stvorene nasiljem i osvajanjem. Međutim, potrebna im je ova fikcija slobodnog ugovora kao baze države i zato je slobodno prisvajaju.)

Ljudski individuumi, koji u sporazumno ujedinjenoj masi čine državu, pojavljuju se u toj teoriji kao neobična bića, puna suprotnosti. Svako je od njih obdareno besmrtnom dušom i slobodom, ili slobodnim arbitrom, njemu inherentnim, i jer su beskrajna, apsolutna i kao takva totalna u sebi i za sebe, dovoljna sebi, nemaju potrebe ni za kim, u krajnjem slučaju ni za Bogom, jer kao besmrtna i beskrajna, i sama su bogovi. Nasuprot tome, to su surovo materijalna, slaba i nesavršena bića, ograničena i potpuno ovisna o vanjskoj prirodi koja ih nosi, sapliće i napokon odnosi prije ili kasnije. Površno gledano, društvo im tako malo treba da je ono zapravo zapreka punom razvoju njihova bića i njihovoj potpunoj slobodi. Vidjeli smo

ostalih. Zato je vjerojatno broj izvršilaca službenih dužnosti malen, a kraljevi i ministri, veliki i mali službenici primaju vlast samo zato da bi se mogli brinuti za druge.

To su dakle, u društvu zamišljenom prema teoriji metafizičara, dva različita, čak i oprečna, tipa odnosa koji mogu postojati među pojedincima. Prvi je *eksploatacija*, drugi *vlada*. Ako vladati znači žrtvovati se za dobro onih kojima se vlada, onda je drugi odnos u potpunoj kontradikciji s prvim, tj. eksploatacijom. Da se razumijemo. Prema idealnoj teoriji, bilo teološkoj, bilo metafizičkoj, riječi dobrobit masa ne mogu označavati njihovo zemaljsko blagostanje, ni vremensku sreću; što znači nekoliko desetaka godina zemaljskog života u usporedbi s vječnošću. Prema tome, mase ne treba upućivati neprimjerenoj sreći koju nam pruža materijalna moć na zemlji, nego njihovom vječnom spasenju. Lišavanja i materijalne patnje mogu se smatrati pomanjkanjem odgoja, jer prevelika tjelesna uživanja ubijaju besmrtnu dušu. U tom slučaju kontradikcije nestaje; eksploatirati i vladati znači isto, jedno upotpunjuje drugo i služi mu napokon kao sredstvo i cilj.

EKSPLOATACIJA I VLADA, prva osigurava sredstva drugoj i čini nužnu bazu i cilj svake vlade, koja pak osigurava i legalizira mogućnost eksploatiranja, a obje su dva nedjeljiva pojma onoga što zovemo politika. Još od početka povijesti one su oblikovale stvarni život država; teokratskih, monarhijskih, aristokratskih pa čak i demokratskih. Prije toga, pa sve do velike revolucije s kraja XVIII stoljeća, njihova je uska veza skrivana iza religioznih fikcija, časničkih i viteških, sve dok gruba ruka buržoazije nije rastrgala sve velove, uostalom već prozirne, sve dok njezin revolucionarni dah nije raspršio sve isprazne pretpostavke iza kojih su crkva i država, teokracija, monarhija i aristokracija mogle dugo vremena mirno raditi svoja sramotna povijesna zlodjela; sve dok buržoaziji nije dozlogrdilo da bude nakovanj, te je postala čekić; jednom riječju, otkako je uspostavila modernu državu, ova je kobna veza otkrivena svima kao stvarna i neosporavana istina.

su svi jednako sposobni da to ispune, tj. da su svi dospjeli do istog stupnja intelektualnog i moralnog savršenstva, svetosti i slobode u bogu, ta bi služba postala beskorisna. Ako je nužna, znači da velika većina ljudskih pojedinaca nije stigla do tog stupnja, iz čega proizlazi da se s još neukom i neupućenom masom mora postupati onako kako bog zapovijeda, tj. njom će upravljati, potčinjavat će je manji broj svetaca, koje na ovaj ili onaj način bog ne zaboravlja izabrati i postaviti na privilegirani položaj koji će im omogućiti da izvrše svoju dužnost.¹

Za vladu narodnih masa, nema sumnje za njihovo vlastito dobro, za spas njihovih duša ako ne i tijela, u teokratskim i aristokratskim državama, za svece i plemiće u naučnim, liberalnim, čak republikanskim državama koje su formirane univerzalnim izborom, za inteligentne i bogate, bitna je jedna rečenica: »Sve za narod, ništa iz naroda.« (Tout pour le peuple, rien par le peuple.) To znači da su sveci, plemići ili privilegirani ljudi, bilo s gledišta znanstveno razvijene inteligencije ili bogatstva, bliži idealu ili bogu, tvrde jedni, ili razumu, pravdi i pravoj slobodi, tvrde drugi, nego narodne mase, i zato im je povjerena sveta i plemenita dužnost da ih upućuju. Žrtvujući vlastite interese i zanemarujući svoje poslove, moraju se posvetiti sreći *mlađeg brata*, tj. naroda. Vladanje nije zadovoljstvo nego mučna dužnost: pri tome se ne traži zadovoljenje vlastite ambicije, taštine ili pohlepe, nego isključivo prilika da se može posvetiti sreći

---

eksploatacijom, da bi mogli sačuvati svoju moralnu snagu i prestiž. Osuđeni vlastitom savjesti, osjećaju se izdani i protiv prijezira koji znaju da zaslužuju, bore se snažnim argumentom organizirane i oružane sile. Organizaciju čine tri mrske komponente: birokracija, policija i stalna vojska. Evo, to je država, vidljivo tijelo eksploatirajuće i obrazovane inteligencije privilegiranih klasa. Protiv te propale i umiruće inteligencije u narodnim se masama budi i razvija nova inteligencija, mlada i snažna, puna života, koja još nije dovoljno znanstveno obrazovane, ali koja teži znanosti oslobođenoj metafizičkih i teoloških gluposti. Ova inteligencija nema ni obrazovanih profesora, ni proroka, ni svećenika; učeći svugdje i od svakoga neće stvoriti ni novu crkvu ni državu; izbrisat će do posljednjeg traga kobni i prokleti princip vlasti, kako ljudske tako i božanske, i vrativši punu slobodu svakome, ostvarit će jednakost, solidarnost i bratstvo ljudskoga roda.

tako već od početka kršćanstva svete i krute ljude koji su, uzevši ozbiljno besmrtnost i spas svoje duše, prekinuli društvene veze i, kloneći se ophođenja s ljudima, u samoći potražili savršenstvo, vrline i Boga. Oni s punim pravom i s logičkom dosljednošću društvo smatraju izvorom korupcije, a apsolutnu osamljenost duše uvjetom za sve vrline. Ako bi ponekad izašli iz svoje samoće, to ne bi učinili zbog potrebe nego iz velikodušnosti i kršćanskog milosrđa prema ljudima koji, kvareći se i dalje u društvenoj sredini, trebaju njihove savjete, molitve i upute. To bi učinili da spase druge, ne zbog sebe i vlastitog usavršavanja. Odvažili bi se na gubitak vlastite duše ponovno ulazeći u društvo iz kojeg su s užasom pobjegli, jer je primjer podmićivanja, i tek što bi dovršili sveto djelo, brzo bi se vratili u osamljenost, da se ponovno usavršavaju neprekidnom kontemplacijom vlastitog bića i samotne duše, u samoj božjoj prisutnosti,

Taj bi primjer, svi oni koji danas još vjeruju u besmrtnost duše, u urođenu slobodu i slobodnu volju, morali slijediti ako žele spasiti svoje duše i dostojno ih pripremiti za vječni život. Opet ponavljam da su sveti pustinjaci, koji su u osamljenosti potpuno otupjeli, bili zapravo savršeno logični. Od trenutka kada je duša besmrtna, tj. beskrajna u najvišem stupnju, oslobođena i sebe same, ona mora dostajati samoj sebi. Samo se prolazna, ograničena i konačna bića mogu međusobno dopunjavati, neograničena se ne dopunjuju. Pri susretu s drugim bićima osjećaju se skućenim, prema tome moraju izbjegavati sve ono što nisu ona sama. U krajnjem slučaju, kako rekoh, besmrtna bi duša mogla opstojati i bez Boga. Biće neograničeno samo po sebi ne može priznati jedno drugo ravnopravno pokraj sebe, a još manje jedno nadmoćnije iznad sebe. Svako biće koje bi bilo neograničeno kao ono, a ne bi bilo ono, postavilo bi mu granicu i prema tome učinilo od njega određeno i konačno biće. Ako prizna biće tako neograničeno kao ono izvan sebe, besmrtna se duša neminovno priznaje kao konačno biće. Jer, neograničeno je zapravo takvo zato što sve obuhvaća, ne ostavljajući ništa izvan sebe. Zato neograničeno biće ne može i ne smije priznati drugo neograničeno biće iznad sebe. Neograničenost ne dopušta relativnost

ni usporedbe; prema tome su riječi kao viša neograničenost ili niža neograničenost zapravo apsurdne. Teologija koja ima privilegij apsurdna i koja vjeruje u stvari upravo zato što su stvari apsurdne, stavila je iznad besmrtnih i prema tome neograničenih ljudskih duša nadmoćniju apsolutnu neograničenost, Boga. Da bi to ublažila, izmislila je i lik Sotone, koji predstavlja pobunu neograničenog bića protiv postojanja apsolutne neograničenosti, tj. protiv Boga. I kao što se Sotona pobunila protiv nadmoćne neograničenosti Boga, tako su sveti kršćanski pustinjaci, previše ponizni da bi se pobunili protiv Boga, ustali protiv iste takve neograničenosti ljudi, protiv društva.

S mnogo su razloga izjavili da im ljudsko društvo nije potrebno za spas; budući da su samim čudom sudbine neograničeni i osamljeni, dovoljno im je Božje društvo, odnosno unutarnja kontemplacija u prisutnosti ove apsolutne neograničenosti.

Ponovno izjavljujem da taj primjer moraju slijediti svi oni koji vjeruju u besmrtnost duše. U tom je slučaju društvo njihova sigurna propast. Što zapravo ono daje ljudima? Kao prvo, materijalna bogatstva, kojih se može proporcionalno dovoljno proizvesti samo kolektivnim radom. Nisu li ta bogatstva za onog tko vjeruje u vječni život predmet preziranja? Nije li Isus Krist rekao svojim učenicima: »Ne skupljajte zemaljsko blago, jer tamo gdje leži blago, tamo je vaše srce.« Ili: »Lakše će debelo uže proći kroz ušicu igle, nego bogataš u kraljevstvo nebesko.« (Uvijek zamišljam lica pobožnih i bogatih protestantskih građana Engleske, Amerike, Njemačke i Švicarske kad čitaju za njih prilično odlučne i neugodne sentence.)

Isus Krist ima pravo; lakomost za materijalnim bogatstvima i spajanje besmrtnih duša apsolutno su nespojivi jedno s drugim. Prema tome, ma kako malo vjerovali u besmrtnost duše, nije li ipak bolje odreći se udobnosti i luksuza što ih pruža društvo i živjeti od korijenja kao pustinjaci koji dušu spašavaju za vječnost, nego je izgubiti zbog nekoliko desetaka godina materijalnog blagostanja. Taj je račun tako jednostavan, tako očito ispravan, da smo prisiljeni misliti da pobožni i bogati građani, bankari, industrijalci i trgovci koji od-

žrtve te ljubavi. To nije njihovo oslobođenje, nego potčinjenost što većoj božjoj slavi. I tako se božji autoritet pretvara u ljudski, tako crkva utemeljuje državu.

Prema toj teoriji, svi bi ljudi na taj način trebali služiti bogu. Ali znamo da su svi pozvani, a da izabranih ima malo. Uostalom, da

---

¹ U dobro staro vrijeme, kad kršćanska vjera još nije bila prodrmana i predstavljena uglavnom rimskom katoličkom crkvom, nego je cvjetala u punoj moći, bog je vrlo lako odredio izabrane. Podrazumijevalo se da svi vladari, veliki i mali, vladaju po božjoj volji ako nisu ekskomunicirani; plemstvo je svoje privilegije opravdavalo blagoslovom svete crkve. Protestantizam, koji je i ne htijući mnogo pridonio uništenju vjere, podržao je ovu kršćansku doktrinu: »Svaka vlast, ponavljao je s apostolom svetim Pavlom, dolazi nam od Boga.« Čak je učvrstio vlast vladara izjavljujući da dolazi izravno od Boga, bez posredstva crkve, koja joj je dapače podređena. Međutim, otkako je filozofija prošlog stoljeća zajedno s buržoaskom revolucijom zadala smrtni udarac vjeri i oborila sve institucije temeljene na vjeri, nauka o vlasti se teškom mukom obnavlja u ljudskoj svijesti. Suvremeni vladari i dalje govore »božjom voljom«, ali riječi koje su nekoć imale moćno, stvarno životno značenje, ništa ne znače inteligenciji, pa čak ni većem dijelu naroda. Napoleon III je istu rečenicu pokušao popraviti dodavši i »voljom naroda«, što se ili poništava, ili znači da sve što želi narod želi i bog. Preostaje da doznamo što narod želi i koji organ najvjernije izražava tu želju. Radikalni demokrati zamišljaju da je to skupština izabrana univerzalnim glasanjem. Drugi, još radikalniji, uz skupštinu dodaju referendum, tj. neposredno glasanje čitavog naroda o svakom novom važnijem zakonu. Međutim, svi – konzervativci, liberali, umjereni i ekstremni radikali – slažu se u tome da narod mora biti vođen, bilo da sam bira svoje vođe i gospodare, bilo da su oni nametnuti, on mora imati vođe i gospodare. Nedovoljno inteligentan, mora dopustiti da njime upravljaju oni koji su za to dovoljno mudri. Dok su prošlih stoljeća potraživali vlast naivno, u ime boga, danas je traže znanstveno, u ime inteligencije; više to nisu svećenici propale religije, nego naučno obrazovani svećenici koji zahtijevaju moć u vrijeme kada je inteligencija očito u opadanju. Nikada učeni i obrazovani ljudi, i općenito oni koje nazivamo prosvijećenom klasom, nisu pokazivali takvu moralnu degradaciju, kukavičluk, egoizam i potpuno pomanjkanje svakog uvjerenja, kao današnjih dana. Zbog kukavičluka, usprkos naučnoj obrazovanosti, ostali su glupi, s jedinom željom da očuvaju ono što imaju, u ludoj nadi da će zaustaviti tijek povijesti grubom silom i vojnom diktaturom, pred kojom danas padaju ničice. Kao što su se nekoć predstavnici božjeg i vlasti, tj. crkva i svećenici, suviše očito povezali u ekonomskom eksploatiranju masa, što je bio glavni uzrok njihove propasti, tako su se i danas predstavnici ljudske inteligencije i vlasti, država, znanstvena tijela i prosvijećene klase, suviše očito identificirali s istom okrutnom i nepravednom

Prava, istinska ljubav, kao izraz uzajamne potrebe, postoji samo među jednakima. Ljubav višega prema nižemu je ugnjetavanje, pritisak, preziranje, egoizam, ponos i oholost koji trijumfiraju u osjećaju moći nad drugima. Ljubav nižega prema višemu je poniženje, strah i nada roba koji od gospodara očekuje bilo zlo, bilo dobro.

Takva je priroda tzv. božje ljubavi prema ljudima i ljudi prema bogu. To je despotizam jednoga i robovanje drugih.

Što zapravo znače riječi: voljeti ljude i činiti im dobro iz ljubavi prema bogu? Znači da s njima treba postupati onako kako bog želi; a kako bog želi da se njim postupa? Kao s robovima. Bog je po svojoj prirodi prisiljen na s njima tako postupa. Budući da je on apsolutni gospodar, na njih nužno mora gledati kao na apsolutne robove; ako ih takvima smatra, tako će se prema njima i odnositi. Postoji samo jedan način da se s njima izjednači a taj je da abdicira, da se poništi i da nestane. Međutim, bio bi to prevelik zahtjev na njegovu svemoć. On u najgorem slučaju može, da bi uskladio neobičnu ljubav koju osjeća prema ljudima sa svojom vječnom pravednošću, ne manje neobičnom, žrtvovati svog jedinog sina, kako nas uči Evanđelje; ali, odreći se vlasti, počiniti samoubojstvo zbog ljubavi prema ljudima, morat će jedino ako ga na to prisili znanstvena kritika. Dok mu god lakovjerna ljudska mašta bude dopuštala da postoji, bit će uvijek apsolutni gospodar robova. Očito je iz ovoga da postupati s ljudima prema bogu znači zapravo postupati s njima kao s robovima. Ljudska je ljubav po bogu ljubav prema vlastitom ropstvu. Ja kao besmrtni i potpun pojedinac, zahvaljujući bogu, slobodan sam upravo zato što sam božji rob, i ne trebam drugog čovjeka da mi pruži sreću i potpuniju intelektualnu i moralnu bit; dakle, s ljudima održavam odnose iz poslušnosti prema bogu i voleći ih iz ljubavi prema bogu, postupajući kako bog zahtijeva, želim da budu božji robovi kao i ja. Dakle, sviđi li se vrhovnom gospodaru da mene izabere da njegovu svetu volju provodim na zemlji, znat ću ih na to prisiliti. Takva je prava bit onoga što iskreni i ozbiljni božji obožavaoci zovu ljubav prema ljudima. To nije toliko požrtvovnost onih koji vole, koliko prisiljena žrtva onih koji su objekti, odnosno

lično posluju na svim poznati način, s vječno prisutnim riječima Evanđelje na ustima, ne misle na besmrtnost svoje duše i veliku dušno to prepuštaju proleterima pobožno čuvajući za sebe bijedna materijalna dobra koja su nakupili na zemlji.

Osim materijalnih dobara što još pruža društvo? Osjetilnu, ljudsku i zemaljsku ljubav, obrazovanje i ugladenost duha, stvari koje su velike s ljudskog gledišta, prolaznog i zemaljskog, ali koje su pred vječnošću, pred besmrtnošću i pred Bogom ravne ničtici. Nije li najveća ljudska mudrost tek besmislica pred Bogom?

Jedna legenda orijentalne crkve priča da su se dva pustinjaka svojevrijedno povukla na nekoliko desetaka godina na pusti otok, i odvojivši se čak jedan od drugoga, provodili su noć i dan u razmišljanju i molitvi, i s vremenom zaboravili govoriti; od čitavog rječnika pamtili su još samo nekoliko riječi koje zajedno nisu imale nikakav smisao, ali su ipak pred Bogom izražavale najuzvišenije težnje njihovih duša. Naravno da su živjeli od korijenja kao biljožderi. S ljudskog su gledišta to bila dva slaboumnika, dvije lude, ali s božjeg, koje pretpostavlja besmrtnost duše, pokazali su se kao bolji računčari od Galileja i Newtona. Žrtvovavši nekoliko desetaka godina ovozemaljskog uživanja, stekli su pravo na vječno blaženstvo i božji duh.

Iz ovoga je očito da je čovjek, obdaren besmrtnom dušom, neograničenošću, slobodom, nerazdvojnim od te duše, vrlo nedruštveno biće. I da je uvijek bio razborit, zaokupljen isključivo vječnošću, da je prezirao materijalna dobra, osjećaje i lakomnost na zemlji, nikada ne bi izašao iz stanja bezazlenosti i božanske zatupljenosti, i nikada se ne bi udružio s ostalima. Jednom riječju, da Adam i Eva nisu okusili ploda s drveta spoznaje, svi bismo živjeli kao životinje u zemaljskom raju koji nam je Bog odredio za boravak. Međutim, od trenutka kad su ljudi htjeli znati, obrazovati se, uljuditi, misliti, govoriti i uživati u materijalnim dobrima, morali su neminovno izaći iz samoće i organizirati se u društvo. Koliko god su iznutra neograničeni, besmrtni i slobodni, toliko su izvana ograničeni, smrtni, plahi i ovisni o vanjskom svijetu.

Promatrana s gledišta njihova zemaljskoga života, tj. ne fiktivnog nego stvarnog, masa ljudi predstavlja tako sramotan prizor, tako bijedno lišen svake inicijative, volje i duha, da je potrebna velika sposobnost mašte da bi se u tim ljudima pronašla besmrtna duša i sjena bilo kakvog slobodnog arbitra. Nama se prikazuju kao potpuna i sudbinski određena bića; određena prije svega vanjskom prirodom, konfiguracijom tla i materijalnim uvjetima života; određena nebrojenim političkim, vjerskim i društvenim odnosima, običajima, navikama i zakonima, velikim mnoštvom predrasuda i misli, polako obrađivanih tijekom prošlih stoljeća, a koje rođenjem zatječu u društvu u kojem nisu stvaraoci, nego prvo proizvodi, a kasnije instrumenti. Na tisuću ljudi naći će se svega jedan čovjek za kojeg se može reći, i to ne s apsolutnog nego s relativnog gledišta, da hoće i da razmišlja o samome sebi. Velika većina ljudskih pojedinaca, ne samo iz neukih masa, već i obrazovanih i privilegiranih slojeva, želi i razmišlja samo o onome što svi oko njih žele i o čemu razmišljaju, a misle da žele i misle vlastitom glavom, dok zapravo ponizno prežvakavaju, s jedva vidljivim, ništavnim izmjenama mišljenja i želje drugih. Poniznost i uhodanost, to neiscrpno pojilo zajednice, pomanjkanje pobune u volji i inicijative u mišljenju kod pojedinaca, glavni su razlozi očajne sporosti povijesnog razvoja društva. Za nas materijaliste ili realiste, koji ne vjerujemo ni u besmrtnost duše ni u slobodni arbitar, ova sporost, ma kako bila otužna, ostaje prirodna činjenica. Od stadija gorile čovjek je vrlo teško došao do svijesti o vlastitoj ljudskosti i ostvarenja slobode. U početku nema ni svijest ni slobodu; rađa se kao divlja životinja i rob, a uljudio se i emancipirao postupno, unutar društva, koje je neminovno prethodilo njegovoj misli, riječi i volji; on je to mogao samo zajedničkim naporom svih prošlih i sadašnjih članova tog društva koje je prema tome osnova i prirodna polazna točka njegove ljudske egzistencije. Iz ovoga proizlazi da čovjek ostvaruje svoju pojedinačnu slobodu ili ličnost samo u odnosu na ostale pojedince koji ga okružuju i samo uz rad i kolektivnu moć društva, izvan kojeg bi čovjek ostao od svih divljih zvijeri na Zemlji, najgluplja i najbjednija. U materijalis-

da udovolji bogu i ispuni njegovu drugu zapovijed; prva je da voli boga više nego samoga sebe, a druga da voli sve ljude, svoje bližnje isto kao samoga sebe i da im čini, *za ljubav božju*, sve ono što želi da njemu bude učinjeno.

Obratite pažnju na riječi: »*za ljubav božju*«; one savršeno objašnjavaju karakter jedine moguće ljudske ljubavi prema metafizičkom moralu, koji naglašava da ljude ne treba voljeti zbog njih samih ili iz vlastite potrebe, nego isključivo zato da bismo zadovoljili vrhovnog gospodara. Uostalom, tako i treba da bude; jer od trenutka kada metafizika prihvaća postojanje boga i odnose čovjeka s njim, ona im mora, kao i teologija, podrediti sve ljudske odnose. Pojam boga apsorpira, uništava sve što nije bog, zamjenjujući božanskim fikcijama sve ljudske i zemaljske činjenice.

Po metafizičkom moralu, čovjek koji je postigao svijest o svojoj besmrtnoj duši i individualnoj slobodi pred bogom i u njemu, ne može voljeti ljude, zato što ih moralno više ne treba, a još jednom dodajem, možemo voljeti samo onoga tko nas treba.

Ako se može vjerovati teolozima i metafizičarima, prvi je uvjet potpuno ispunjen u odnosima čovjeka s bogom, jer, smatraju oni, čovjek ne može bez boga. Čovjek, dakle, može i mora voljeti boga jer ga toliko treba. Što se tiče drugog uvjeta, tj. da možemo voljeti samo onoga kome ta ljubav treba, taj nije ostvaren u čovjekovim odnosima s bogom. Bilo bi bogohuljenje reći da je bogu potrebna ljudska ljubav. Jer, osjećati potrebu za nečim, znači da vam nedostaje nešto što je nužno, uvjet postojanja, i prema tome znak slabosti, priznanje nemoći. Apsolutno potpun u sebi, bog ne treba nikoga i ništa. Budući da mu ne treba ljubav drugih ljudi, on ih ne može voljeti; i ono što nazivamo njegovom ljubavlju prema ljudima samo je ugnjetavanje, jednako ako ne i gore od onoga koje moćni njemački car još i dan-danas vrši nad svojim podanicima. Ljubav ljudi prema bogu jako podsjeća na onu koju su Nijemci osjećali prema svom vladaru, koji je danas tako moćan da poslije boga ne poznajemo veće moći od njegove.

se da to ne dolikuje modernim svecima, koji misle da je materijalna udobnost nužna za spas duše. Prema tome, sve mu te stvari treba-ju, a one se proizvode samo kolektivnim radom svih ljudi; izolirani rad jednog čovjeka ne bi proizveo ni milijunti dio. Otuda proizlazi da čovjek s besmrtnom dušom i unutarnjom slobodom nezavisnom od društva, tj. moderni svetac, *materijalno* ovisi o društvu, a da s moralnog gledišta ne osjeća nikakvu potrebu za njim.

Koje ćemo ime nadjenuti odnosima koji su motivirani isključivo materijalnim potrebama, a nikakva ih moralna potreba ne potvrđuje? Jedno jedino je moguće, a to je *eksploatacija*. Doista, u metafizičkom moralu i buržujskom društvu, koje se kao što znamo temelji na tom moralu, svaki pojedinac neminovno postaje eksploator društva, tj. svijju, a država je samo, u svojim različitim oblicima, od teokratske države i najapsolutnije monarhije do najdemokratskije republike izglasane najširim izborima, regulator i jamac uzajamne eksploatacije.

U buržoaskom društvu koje se zasniva na metafizičkom moralu, svaki se pojedinac zbog potrebe ili po logici svoje pozicije pojavljuje kao eksploator ostalih zato što sve njih treba *materijalno*, a nikoga *moralno*. Dakle, svatko izbjegava društvenu solidarnost kao zapreku punoj slobodi vlastite duše, a traži je samo zato da bi održao svoje tijelo, odnosno cijeni je isključivo zbog osobne materijalne koristi, i daje joj samo ono što je apsolutno nužno da bi stekao ne pravo, nego moć da sebi osigura tu korist. Svatko gleda na nju samo kao eksploator. No, kad su svi eksploatori, između njih mora biti sretnih i nesretnih, jer svaka eksploatacija treba eksploatore. Prema tome, ima eksploatora moćnih u stvarnosti; ostali, tj. brojni narod, želi moć ali u stvarnosti je ne posjeduje. Zapravo, on je vječno eksploatiran. Evo do čega s pozicija društvene ekonomije dovodi metafizički ili buržujski moral; do rata bez milosti i primirja između pojedinaca, do grčevitog rata, u kome veći broj pogiba da bi osigurao pobjedu i blagostanje manjem broju.

Drugi razlog koji će navesti pojedinca, koji je stigao do punog posjedovanja samoga sebe, da održi odnose s drugima, jest želja

tičkom sustavu koji je jedini prirodan i logičan, umjesto da umanji i ograničava, društvo naprotiv potiče slobodu ljudskih pojedinaca. Ono je korijen, odnosno deblo, a sloboda je njegov plod. Prema tome, u svakoj epohi čovjek ne traži slobodu na početku nego na kraju povijesnog perioda, i možemo reći da je stvarna i potpuna emancipacija svakog ljudskog pojedinca istinski, veliki, krajnji cilj povijesti.

Sve je ostalo gledište idealistâ. U njihovu sustavu čovjek nastaje kao besmrtno i slobodno biće, a postaje rob. Kao besmrtno i slobodan duh, neograničen i cjelovit po sebi, on nema potrebe za društvom; prema tome, ako se udružuje, njemu opada vrijednost, on zaboravlja i gubi svijest o vlastitoj besmrtnosti i slobodi. Kao proturječno biće, tj. neograničeno u sebi, ali zavisno, nesavršeno i materijalno prema vanjskom svijetu, čovjek je prinuđen udruživati se ne zbog duše, nego održanja tijela. Društvo se prema tome formira žrtvovanjem interesa i nezavisnosti duše zbog bijednih potreba tijela. To je gubitak i podređenost za pojedinca besmrtnog i slobodnog u sebi, neprihvaćanje, barem djelimično, prvotne slobode.

Poznata nam je značajna rečenica koja u govoru svih zagovaratelja države i juridičkog prava izražava ovaj pad i žrtvu, prvi sudbomosni korak prema ljudskoj podređenosti. Pojedinac ima potpunu slobodu u prvotnom stanju, tj. prije nego što postaje član ikojeg društva, dok ulaskom u društvo žrtvuje dio te slobode, a za naknadu društvo mu pruža zaštitu. Onome tko traži objašnjenje te rečenice obično se odgovara drugom: »Sloboda svakog ljudskog pojedinca mora imati one granice koje imaju svi ostali pojedinci.«

Na izgled je to vrlo opravdano, zar ne? Pa ipak, ova teorija sadrži klicu teorije despotizma. U skladu s osnovnom teorijom idealista svih škola, a protivno stvarnim činjenicama, ljudski se pojedinac pojavljuje kao apsolutno slobodno biće samo onoliko koliko ostaje izvan društva, iz čega proizlazi da je društvo, kao pravno i političko tijelo, tj. država, negacija slobode. Rezultat idealističkog poimanja svijeta u suprotnosti je, kao što vidimo, s deduktivnim zaključcima materijalizma, koji u skladu s onim što se događa u stvarnom

svijetu, unapređuju pojedinačnu slobodu ljudi u društvu, što je neminovna posljedica kolektivnog razvoja čovječanstva.

Materijalistička, realistička i kolektivistička definicija slobode, potpuno suprotna idealističkoj, jest slijedeća: Čovjek postaje čovjek, stječe svijest o sebi i ostvaruje svoju ljudskost jedino u društvu i kolektivnim djelovanjem čitavog društva. Oslobađa se jarma vanjske prirode isključivo društvenim ili kolektivnim radom, koji jedini može površinu Zemlje učiniti pogodnom za razvoj čovječanstva; jer bez materijalnog oslobađanja nema ni intelektualnog ni moralnog. Čovjek se može osloboditi jarma vlastite prirode, tj. može instinkte i pokrete tijela podrediti duhu koji se sve više razvija samo odgojem i obrazovanjem; a odgoj i obrazovanje su proizvodi društva; izvan društva čovjek bi vječno ostao divlja životinja ili svetac, što je otprilike isto. Napokon, isključeni čovjek ne posjeduje ni svijest o vlastitoj slobodi. Biti slobodan za čovjeka znači biti priznat i uvažen kao takav od drugog čovjeka, od svih ljudi koji ga okružuju. Sloboda, prema tome, nije izoliranje, već uzajamno razmišljanje, nije isključivanje, već naprotiv, povezanost, jer je sloboda svakog pojedinca odraz njegove ljudskosti, odnosno ljudskog prava u svijesti svih slobodnih ljudi, njegove braće, njemu ravnih.

Mogu reći da sam slobodan i da se takvim osjećam samo u prisutnosti i u odnosu na druge ljude. U prisutnosti životinje ili neke druge žive vrste nisam ni slobodan ni čovjek, jer životinja ne može pojmiti i prema tome priznati moju ljudskost. Sâm sam uljuđen i slobodan onoliko koliko priznajem slobodu i ljudskost svih ljudi koji me okružuju. Samo poštujući njihovu ljudsku prirodu poštujem svoju vlastitu. Ljudožder što jede svog zatvorenika, postupajući s njim kao s divljom životinjom, i sam je divlja zvijer. Robovlasnik nije čovjek nego gospodar. Ne priznajući ljudskost svojih robova, ne priznaje ni svoju vlastitu. Cijelo nam antičko društvo pruža dokaz; Grci i Rimljani nisu se osjećali slobodnim ljudima, nisu se smatrali takvima po ljudskom pravu; vjerovali su da su privilegirani kao Grci i Rimljani samo unutar vlastite domovine tako dugo dok je ova nezavisna i nepokorena, dok pokorava druge zemlje pod po-

zatvorena je i kao uništena u smrtnom tijelu. U tom opadajućem stanju, čiji će nam razlozi vjerojatno ostati vječno nepoznati, zato što ih ljudski duh ne može objasniti, jer je jedino objašnjenje u apsolutnoj tajni, u bogu; svedena na materijalno stanje i apsolutnu zavisnost prema vanjskom svijetu, ljudska duša treba društvo da bi se probudila, ponovno prisjetila, ponovno stekla svijest o sebi i božjim principima, koje joj je bog oduvijek postavljao i koji čine njezinu vlastitu bit. Takva je priroda i socijalistička strana ove teorije. Odnosi čovjeka prema čovjeku i svakog ljudskog pojedinca prema svim ostalima, jednom riječju društveni život, ovdje se pojavljuju samo kao neminovno sredstvo razvoja, prijelazni most, a ne cilj; apsolutni i posljednji cilj svakog ljudskog pojedinca jest on sam, izvan svih ostalih ljudskih pojedinaca, to je on u prisutnosti apsolutne individualnosti, tj. Boga. Ljudi su mu bili potrebni samo da izađe iz zemaljskog uništenja, da se ponovno nađe, da ponovno stekne svoju besmrtnu bit, i kad ju je jednom našao, budući da je život crpio samo iz nje, on im okreće leđa i ostaje uronjen u kontemplaciju mističnog apsurdna, u obožavanje svog Boga.

Održao je neke odnose s ljudima, ne iz moralne potrebe, ni ljubavi prema njima, jer volimo zapravo ono što trebamo ili što treba nas; a čovjeku koji je našao svoju neograničenu i besmrtnu bit, znači ispunjenom u sebi, ne treba nitko, potreban mu je samo bog, koji nekim čudom, što ga shvaćaju samo metafizičari, kao da posjeduje neograničeniju neograničenost i besmrtniju besmrtnost od ljudi; unaprijed podržavan božanskim sveznanjem i svemoći, slobodan i zadubljen u duhovne misli, nema potrebe za drugim ljudima. Dakle, ako s njima i dalje održava neke odnose, postoje samo dva razloga.

Dok god posjeduje vlastito smrtno tijelo, mora jesti, štititi se, pokrivati, braniti se kako od vanjske prirode tako od napada ljudi, i ako je civiliziran čovjek, treba mu niz materijalnih stvari koje čine udobnost, ugodnost i raskoš, i dok za većinu njih naši očevi nisu ni znali, danas se te iste stvari u cijelom svijetu smatraju prijeko potrebnima. Mogao bi doduše slijediti primjer svetaca prošlih stoljeća i, izolirajući se u kakvoj spilji, hraniti se korijenjem. Međutim, čini

loše primljena u javnim i privatnim društvenim institucijama, ona postaje zakon.

To je opća teorija materijalista metafizičke škole. Na prvi pogled vrlo je prihvatljiva i kao da izmiruje najoprečnije stvari: božje objave i ljudski razum, besmrtnost i apsolutnu nezavisnost pojedinaca s njihovom moralnošću i apsolutnom zavisnošću, individualizam i socijalizam. Međutim, pobliže ispitujući ovu teoriju i njezine posljedice, lako ćemo uvidjeti da je to samo prividno izmirenje koje pod lažnom maskom racionalizma i socijalizma prikriva antički trijumf božjeg apsurdna nad ljudskim razumom i individualnog egoizma nad društvenom solidarnošću. U posljednjoj fazi ona dovodi do odvajanja i apsolutnog izoliranja pojedinaca i prema tome do negacije svakog morala.

Usprkos stremljenjima čistom racionalizmu, ona počinje negacijom svakog razloga, apsurdom, fikcijom neograničenog koje se gubi u ograničenome, ili pretpostavkom o duši, o mnoštvu besmrtnih duša smještenih i zatvorenih u smrtna tijela. Da bi ispravila i objasnila taj apsurd, prisiljena je da dozove u pomoć drugi apsurd par excellence, tj. Boga, oličenje besmrtno duše, osobne, nepromjenljive, smještene i zatvorene u prolazni i smrtni svijet, a koji uza sve to čuva svoju sveznanost i svemoć. Kad joj postavljaju radoznala pitanja, ne može na njih odgovoriti, jer apsurd nema odgovora ni objašnjenja, ova nam teorija odgovara strašnim imenom Boga, koje ne znači apsolutno ništa ili znači nemoguće i njime sve objašnjava i riješava. To je njezina stvar i pravo, i upravo se zato manje-više poslušna kćerka i nasljednica teologije zove metafizika.

Ovdje moramo razmotriti moralne posljedice njezine teorije. Kao prvo konstatirajmo da je njezin moral, usprkos socijalističkom prividu, duboko i isključivo individualan, nakon čega nam neće biti teško dokazati da je s istim dominantnim karakterom zapravo negacija svakog morala.

Po toj teoriji besmrtna i individualna duša svakog čovjeka, neograničena i u biti apsolutno potpuna, i kao takva ne treba nikoga, nema potrebe za odnosima s drugim bićima da bi se upotpunila,

sebnim okriljem svojih bogova, a nisu se čudili niti su mislili da imaju pravo i dužnost da se pobune kad su sami pali u ropstvo.

Velika je zasluga kršćanstva što je proglasilo ljudskost svih bića, uključujući i žene, jednakost svih ljudi pred Bogom. Međutim, kako je prikazana ta ravnopravnost? Ona nas čeka na nebu, u budućem životu, ne u ovom sadašnjem i stvarnom, ne na Zemlji. Uostalom, i ova buduća jednakost je laž, jer znamo da je broj odabranih izuzetno ograničen. O tom su pitanju teolozi najrazličitijih kršćanskih sekta jednoglasni. Dakle, tzv. kršćanska jednakost vodi do nepravedno povlaštenih, odnosno do nekoliko tisuća odabranih božjom milošću na milijune prokletih. Uostalom, ova jednakost svih pred Bogom, čak da i bude ostvarena za svakoga, samo je ravnopravna ništavnost i ravnopravno ropstvo svih pod vrhovnim gospodarom. Nije li osnova kršćanskog kulta i prvi uvjet spasenja odricanje ljudskog dostojanstva i preziranje tog dostojanstva u prisutnosti božanske veličine? Kršćanin nije čovjek u tom smislu da nema svijesti o ljudskosti i budući da ne poštuje ljudsko dostojanstvo u sebi, ne može ga poštovati ni u drugome; a ne poštujući ga u drugome, ne može ga poštovati ni u sebi. Kršćanin može biti prorok, svetac, svećenik, kralj, general, ministar, funkcionar, predstavnik bilo koje vlasti, žandar, krvnik, plemić, buržuj koji izrabljuje ili podređeni seljak, silnik ili potčinjeni, mučitelj ili mučeni, gospodar ili najamnik, ali nema prava da se naziva čovjekom, zato što čovjek stvarno postaje tek onda kad poštuje i voli ljudskost i slobodu svih, i kad njegovu slobodu i ljudskost poštuju, vole, potiču i stvaraju svi ostali.

Doista sam slobodan tek kad su sva ljudska bića koja me okružuju, muškarci i žene, isto tako slobodna. Sloboda drugih nije ograničenje ili negacija moje slobode, već naprotiv njezin osnovni uvjet i potvrda. Uistinu slobodan postajem tek preko slobode drugih, i što su brojniji slobodni ljudi oko mene, što je njihova sloboda dublja, šira i sveobuhvatnija, to širom i dubljom postaje moja sloboda. Naprotiv, ropstvo drugih ljudi je smetnja mojoj slobodi ili, što dolazi na isto, njihova je bestijalnost negacija moje čovječnosti, jer ponav-

ljam da sam slobodan tek kad su moja sloboda ili moje ljudsko dostojanstvo, moje ljudsko pravo koje se sastoji u tome da ne slušam ni jednog drugog čovjeka i djelujem samo po vlastitom uvjerenju, potvrđeni u slobodnoj svijesti drugih ljudi. Moja osobna sloboda, potvrđena na taj način slobodom svih ostalih, prelazi u neograničeno.

Vidimo da je sloboda kako je shvaćaju materijalisti vrlo pozitivna stvar, složena, i što je vrlo važno, društvena, jer se može ostvariti samo u društvu i najužoj jednakosti i solidarnosti svakog sa svima. Možemo razlikovati tri razvojna trenutka, tri elementa od kojih je prvi vrlo pozitivan i društven; to je puni razvoj i puno posjedovanje svih ljudskih prednosti i moći za svakog pojedinca, odgojem, znanstvenim obrazovanjem i materijalnim napretkom, što pojedincu može biti dano jedino kao rezultat kolektivnog rada, materijalnog i intelektualnog, fizičkog i umnog čitavog društva.

Drugi element ili trenutak slobode je negativan. To je pobuna ljudskog pojedinca protiv svakog autoriteta, božjeg i ljudskog, kolektivnog i pojedinačnog.

Prije svega to je pobuna protiv tiranije vrhovnog teološkog oličenja, tj. Boga. Očito je da dokle god imamo gospodara na nebu, na Zemlji smo robovi. Naš razum i volja također se poništavaju. Dok god vjerujemo da mu dugujemo apsolutnu poslušnost, a pokraj Boga i nema druge apsolutne poslušnosti, neminovno ćemo se morati pasivno i bez ikakva otpora podvrći svetom autoritetu njegovih posrednika i izabranika: mesijama, prorocima, božjom voljom nadahnutim zakonodavcima, carevima, kraljevima i svim njihovim službenicima i ministrima, predstavnicima i službenicima dviju najvećih institucija koje nam se nameću kao određene božjom voljom da upravljaju ljudima: *crkve* i *države*. Svaki svjetovni ili ljudski autoritet dolazi izravno od duhovnog ili božjeg autoriteta. Međutim, autoritet je negacija slobode. Bog, ili bolje reći, božja fikcija je potvrda ili intelektualni i moralni uzrok robovanja na Zemlji, i ljudska će sloboda tek onda biti potpuna kad potpuno uništi kobnu fikciju nebeskog gospodara.

drugu. Znamo da je ljudožderstvo prva faza ljudskog roda. Zatim se, uz neprekidnu žestoku borbu, svaka trudi da podjarmi sve ostale – to je drugi period robovanja, koji ni dan-danas nije završen. Ni u ljudožderstvu ni u ropstvu ne nalazimo traga božjih principa. Ali u neprekidnoj međusobnoj borbi narodâ i ljudi koja čini povijest, i nakon bezbrojnih patnji koje su njezin najočitiji rezultat, duše se malo-pomalo bude, izlaze iz zatupljenosti, vraćaju se sebi, prepoznaju se i sve više produbljuju u svojoj intimi, izazvane i potaknute jedna od druge, počinju se prisjećati, prvo predosjećati, zatim nazirati i jasnije shvaćati principe koje je Bog tijekom vječnosti ispisao vlastitom rukom.

Ovo se buđenje i prisjećanje ne zbiva najprije u najneograničenijim i najbesmrtnijim dušama, jer bi to bio apsurd; neograničeno ne dopušta ni više ni manje, što znači da je duša najvećeg idiota isto tako besmrtna i neograničena kao duša najvećeg genija; buđenje i prisjećanje zbiva se u najmanje grubo materijaliziranim dušama koje su samim tim sposobnije da se probude i prisjete. To su genijalni ljudi, božji zanesenjaci, otkrivači, zakonodavci, proroci. Kad su jednom ti veliki i sveti ljudi, nadahnuti i izazvani duhom, bez kojeg ništa veliko ni dobro ne nastaje na ovome svijetu, kad su dakle jednom našli u sebi jednu od božjih istina koju svaki čovjek i ne znajući nosi u duši, naravno da grubo materijaliziranim ljudima postaje mnogo lakše ista otkrića učiniti na sebi. Tako se svaka velika istina, svi vječni principi koji se u povijesti javljaju kao božja otkrića, kasnije svode na božanske istine, koje doduše svatko može i mora pronaći u sebi i priznati za temelje vlastite neograničene biti, ili svoje besmrtne duše. To objašnjava kako istina koju otkriva samo jedan čovjek, šireći se malo-pomalo prema vani, stvara učenike, isprva malobrojne i uglavnom proganjane zajedno s gospodarom od masa i službenih predstavnika društva; međutim, šireći se sve više upravo zbog tih progona, ona napokon prije ili kasnije ovladava kolektivnom svijesću, i pošto je dugo bila isključivo individualna istina, mijenja se napokon u društveno prihvatljivu istinu; dobro ili

srcu nije izolirano oblikovao ni bio ispisan; on neminovno prepostavlja prethodno postojanje mojih odnosa s drugim ljudima, meni sličnima, i prema tome ne stvara te odnose nego, nalazeći ih već prirodno uspostavljene, samo ih regulira i na neki je način njihova razvijena manifestacija, objašnjenje i proizvod. Otuda proizlazi da moralni zakon nije individualna činjenica, nego društvena.

Da je drukčije, bio bi apsurdan moralni zakon upisan u moje srce; on bi upravljao mojim odnosima s bićima s kojima nemam nikakve veze i za koje čak ne znam da postoje.

Na to metafizičari imaju odgovor. Oni kažu da ga svaki ljudski pojedinac rođenjem donosi, božjom rukom upisan u srce, ali da je tamo u latentnom stanju, da ga pojedinac može realizirati i dešifrirati samo ako se razvija u društvu sebi sličnih; da jednom riječju čovjek stiže do spoznaje tog zakona, njemu inherentnog, samo preko svojih odnosa s drugim ljudima. Ovim objašnjenjem, ako ne razložim, a ono barem prihvatljivim, stigli smo do nauke o idejama, osjećajima i urođenim principima. Tu nauku poznajemo; ljudska duša, besmrtna i neograničena u biti, ali tjelesno određena, ograničena, otežana i da tako kažemo, zaslijepljena i upropaštena u svom realnom postojanju, sadrži sve ove vječne i božanske principe, a da to sama i ne zna. Besmrtna, mora neminovno biti vječna u prošlosti i u budućnosti. Jer, da je imala početak, neizbježno bi imala i kraj, i ne bi bila besmrtna. Što je postala, što je učinila za cijelu ovu vječnost koju je ostavila iza sebe? Samo bog to zna; ona se ne sjeća, to ne zna. To je velika tajna, puna očitih kontradikcija koje ćemo riješiti uz pomoć vrhovne kontradikcije, tj. Boga. Ona je sačuvala, a da sama za to i ne zna, u ne znam kojem pretincu svog bića, sve božanske principe. Međutim, izgubljena u zemaljskom tijelu, otupjela u grubim materijalnim uvjetima rođenja i postojanja na zemlji, više nema sposobnosti da ih shvati, ni moći da ih se prisjeti. To je kao da ih uopće nije ni imala. Ali evo, u društvu se sreće mnoštvo ljudskih duša, sve jednako besmrtnih u biti, i jednako otupjelih, upropaštenih i materijaliziranih u stvarnom postojanju. Kao prvo, one se tako slabo prepoznaju, da jedna materijalizirana duša jede

Zapravo, tu leži pravi uzrok pobune pojedinca protiv tiranije ljudi, protiv individualnog ili društvenog autoriteta koji predstavlja i ozakonjuje državu. Moramo paziti da se dobro razumijemo, a da bismo se dobro razumjeli, moramo početi od određivanja točne distinkcije između službenog i prema tome tiranskog autoriteta društva organiziranog u državi, i utjecaja prirodnog djelovanja neslužbenog, ali prirodnog društva, na svakog pojedinog člana.

Pobuna protiv prirodnog utjecaja društva teža je za pojedinca nego pobuna protiv službeno organiziranog društva, tj. protiv države, premda je ona isto tako neizbježna kao i ova druga. Društvena tiranija, često ubitačna i kobna, nema te imperativne žestine, ozakonjenog i formalnog despotizma koji je tipičan za državni autoritet. Ona se ne nameće kao zakon kojemu se svaki pojedinac mora podvrgnuti pod prijetnjom pravnog kažnjavanja. Njezino je djelovanje blaže, prodornije, neprimjetnije, ali utoliko moćnije od državnog autoriteta. Ona se ljudima nameće običajima, masom sklonosti, predrasuda i navika, kako materijalnih tako duhovnih i emocionalnih, koji svi zajedno čine javno mišljenje. Ona obavlja čovjeka od samog rođenja, prožima ga, usađuje se u njega i stvara osnovu njegove pojedinačne egzistencije; tako je svatko u neku ruku njezin suučesnik protiv samoga sebe, u što najčešće i ne sumnja. Iz toga slijedi; da bi se pobunio protiv prirodnog utjecaja društva, čovjek se prvo mora djelimično pobuniti protiv sebe, jer u svim svojim smjernanjima, te materijalnim, intelektualnim i moralnim težnjama on je isključivo proizvod društva. Otuda potječe velika moć koju društvo ima nad ljudima.

Obrazložiti ću što o tome mislim s gledišta apsolutnog morala, odnosno poštovanja čovjeka, jer moć društva može biti blagotvorna ili štetna. Blagotvorna je kad potiče razvoj znanosti, materijalnog blagostanja; slobode, jednakosti i bratske solidarnosti ljudi, štetna je kad djeluje suprotno. Čovjek rođen u društvu sirovih ljudi uz rijetke iznimke ostaje sirov; rođen u društvu koje vode svećenici, postaje idiot, bogomoljac; u društvu lopova vjerovatno će postati lopov; kao buržuj bit će eksploatator tuđeg rada; ako ima nesreću

da se rodi u društvu polubogova koji upravljaju na Zemlji, plemića, prinčeva, kraljevih sinova, bit će već prema stupnju svojih sposobnosti, mogućnosti i vlastite moći, preziratelj, tlačitelj čovječanstva ili tiranin. U svim tim slučajevima, za uljudivanje pojedinca postaje neizbježna njegova pobuna protiv društva u kojem se rodio. Međutim, ponavljam da je pobuna pojedinca protiv društva mnogo teža nego pobuna protiv države. Država je povijesna institucija, prijelazna, prolazni oblik društva, kao i sama crkva koja je njezina starija sestra, ali nema kobni i stalni karakter društva, koje prethodi razvoju čovječanstva, koje ima udjela u svemoći zakona, izvršenja i prirodnih manifestacija i čini zapravo osnovicu cijelog ljudskog postojanja. Otkako je učinio prvi korak prema ljudskosti, otkako je postao ljudsko biće, čovjek, tj. govorno i misaono biće, ne rađa se u društvu kao što se mrav rađa u mravinjaku i pčela u pčelinjaku; on ga ne odabire već je njegov proizvod, pri čemu je kobno podređen prirodnim zakonima koji upravljaju njegovim razvojem, isto kao što odaje poslušnost svim ostalim prirodnim zakonima. Društvo prethodi svakom pojedincu i nadživljava ga kao i priroda; ono je vječno kao priroda, ili bolje reći, nastalo na Zemlji trajat će koliko bude trajala Zemlja. Radikalna pobuna protiv društva čovjeku je nemoguća kao i pobuna protiv prirode, jer je ljudsko društvo zapravo posljednja manifestacija ili ostvarenje prirode na Zemlji; pojedinac koji bi htio društvo, odnosno prirodu općenito, a posebno svoju vlastitu dovesti u pitanje stavio bi sam sebe izvan uvjeta stvarnoga života, vinuo bi se prema apsolutnoj praznini, u mrtvu apstrakciju, prema Bogu. Isto je tako nemoguće pitati je li priroda univerzalna, materijalna, stvarna, jedinstvena, vrhovna i apsolutna bit, dobro ili zlo; to je čak i više; to je velika pozitivna i iskonska činjenica, koja prethodi svijesti i misli, intelektualnom i moralnom mišljenju, to je sama osnova, odnosno svijet u kome se sudbinski i s vremenom razvija ono što nazivamo dobrom i zlom.

Tako nije i s državom; ne skanjujem se reći da je država zlo, ali povijesno nužno zlo, tako neminovno u prošlosti kao što će prije ili kasnije biti njegovo potpuno uništenje, tako neminovno kao što

da bih zadovoljio Boga i spasio svoju dušu, moram žrtvovati svog bližnjeg. To je apsolutni egoizam. Ovaj ni umanjeni ni uništeni egoizam, nego dobro maskiran u katolicizam prisilnom kolektivnošću i autoritativnim, hijerarhijskim i despotskim jedinstvom crkve, javlja se u čitavoj svojoj ciničkoj otvorenosti u protestantizmu, koji je neke vrste »*spašavaj se tko može*«.

Metafizičari se trude da ublaže taj egoizam koji je svojstven i osnovni princip svih idealističkih doktrina, govoreći što je moguće manje o odnosima čovjeka s Bogom, a mnogo više o međusobnim odnosima ljudi. To nije ni lijepo, ni iskreno, ni logično od njih; jer od trenutka kad prihvaćamo postojanje Boga, prisiljeni smo prihvatiti nužnost odnosa čovjeka s bogom; moramo priznati da su u prisutnosti tih odnosa s apsolutnim i vrhunskim bićem svi ostali odnosi neminovno simulirani. Ili bog doista nije bog, ili njegova prisutnost sve apsorpira i ruši. Ali, nećemo se na tome zadržavati...

Metafizičari dakle traže moral u međusobnim odnosima ljudi, i istodobno smatraju da je on apsolutno individualna činjenica, božji zakon ispisan u srcu svakog čovjeka, neovisno o njegovim odnosima s drugim ljudskim pojedincima. To je nerazmrsivo proturječje na kojem se temelji moralna teorija idealista. Od trenutka kako nosim, prije svojih odnosa s društvom i prema tome neovisno o utjecaju društva na moju ličnost, moralni zakon koji je bog sam ispisao u moje srce, taj je zakon neminovno stran i ravnodušan, da ne kažem neprijatelj mog postojanja u društvu; on se ne može odnositi na moju vezu s ljudima, nego isključivo regulirati moje odnose s Bogom, kao što to vrlo logički dokazuje teologija. Što se tiče ljudi, oni su mi s gledišta tog zakona apsolutno strani. Moralni je zakon nastao i upisao se u moje srce izvan mojih odnosa s njima i s njima nema ništa zajedničko.

Ali, reći će netko, taj vam zakon upravo naređuje da volite ljude isto kao i sebe, zato što su vam oni slični i da im ne činite ništa što ne želite da vama bude učinjeno, da pazite na ravnopravnost, moralnu jednakost i pravdu. Na ovo bih odgovorio: ako je istina da moralni zakon sadrži ovu naredbu, moram zaključiti da se u mom

U teologiji, koja predstavlja djetinjastu i naivnu metafiziku, pojavljuje se kao temelj i prvi uzrok apsurdna, dok u metafizici u užem smislu riječi, tj. u dotjeranoj i racionaliziranoj teologiji, Bog je posljednja instanca i vrhovno utočište tako da se kontradikcije, koje se čine nerješive u stvarnom svijetu, objašnjavaju u Bogu i Bogom, tj. apsurdom koji je umotan u racionalni privid.

Osobno postojanje Boga i besmrtnost duše dvije su neodvojive fikcije, dva pola istog apsolutnog apsurdna, jedan izaziva drugi i uzalud traži svoje objašnjenje i razlog postojanja u drugome. Tako je i s očitom kontradikcijom koja postoji između pretpostavljene neograničenosti svakog čovjeka i stvarne činjenice postojanja mnogih ljudi, dakle mnoštva neograničenih bića koja se nalaze jedna izvan drugih i prema tome se neminovno ograničavaju; između njihove smrtnosti i besmrtnosti; između njihove prirodne ovisnosti i apsolutne neovisnosti jednog od drugoga, idealisti imaju samo jedan odgovor: Bog – ako vam taj odgovor ništa ne objašnjava i ne zadovoljava vas, to gore po vas. Ne mogu vam dati drugi.

Fikcija besmrtnosti duše i individualnog morala, koji je njihova neminovna posljedica, negacije su svakog morala. Ovom prilikom moramo odati priznanje teozima koji, dosljednije i logičnije nego metafizičari, odvažno negiraju ono što danas nazivamo *nezavisnim moralom*, razložno objašnjavajući da od trenutka kada prihvaćamo besmrtnost duše i postojanje Boga, moramo prihvatiti jedan jedini moral, a to je božji zakon, vjerski moral, odnosno odnos besmrtne duše prema Bogu milošću božjom. Izvan ovog iracionalnoga čudesnog i mističnog odnosa, jedinoga svetog i spasonosnog, i izvan posljedica koje iz ovoga proizlaze za čovjeka, svi su ostali odnosi ništavni. Božji je moral apsolutna negacija ljudskog morala.

Božji je zakon savršeno izražen ovom kršćanskom maksimom: »Voljet češ Boga više nego samoga sebe, a bližnjega svoga isto kao sebe,« što implicira žrtvovanje sebe i svog bližnjega Bogu. Možda je žrtvovanje sebe ludost; ali žrtvovanje svog bližnjeg je s ljudskog gledišta apsolutno nemoralno. Zašto sam prisiljen na neljudsko žrtvovanje? Zbog spasa duše. To je posljednja riječ kršćanstva. Dakle,

su bili iskonsko divljaštvo i teološka zastranjenja ljudi. Država nije društvo, ona je njegov povijesni oblik koliko neodređen toliko apstraktan. Povijesno gledano, nastala je u onim zemljama gdje caruje nasilje, otimačina, krađa, jednom riječju rat i osvajanje, zajedno s bogovima koje sukcesivno stvara teološka mašta naroda. Bila je i od samog postanka i dalje ostaje božanska potvrda grube sile i pobjedonosnog bezakonja. Čak i u najdemokratskijim zemljama kao što su Sjedinjene Države i Švicarska izražen je privilegij manjine i stvarna potčinjenost velike većine.

Mnogo je lakša pobuna protiv države jer u samoj prirodi države ima nešto što izaziva na pobunu. Država je autoritet, snaga, ona je razmetanje i opčinjenost snagom. Ona se ne dodvorava i ne nastoji preobratiti: svaki put kad se umiješa čini to nerado; u njezinoj prirodi nije da uvjerava, nego da se nameće i prisiljava. Ma koliko se trudila, ne može prikriti svoje djelovanje zakonitog oskrvnitelja ljudske volje, stalnu negaciju ljudske slobode. Čak i kad naređuje dobro, škodi mu i upropaštava ga upravo zato što to naređuje, a svaka naredba izaziva i potiče opravdan otpor; samim tim što je naređeno, s gledišta istinskog morala, ljudskog a ne božjeg, s gledišta ljudskog poštovanja i slobode, dobro postaje zlo. Sloboda, moral i ljudsko dostojanstvo čovjeka upravo je u tome da čini dobro, ne zato što mu je naređeno, nego zato što ga razumije, što ga želi i voli.

Društvo se pak ne nameće formalno, službeno ni autoritativno, ono se nameće prirodno i upravo je zbog toga njegov utjecaj na pojedinca neusporedivo moćniji nego državni. Ono stvara i oblikuje sve pojedince koji se rađaju i razvijaju unutar njega. Ono polako provlači kroz njih od prvog dana njihova rođenja pa sve do smrti čitavu svoju materijalnu prirodu, intelektualnu i moralnu; ono se, da tako kažemo, individualizira u svakom pojedincu.

Stvarni ljudski pojedinac je tako malo univerzalno i apsolutno biće da je svatko, od trenutka kada nastaje u majčinoj utrobi, već određen i obilježen mnoštvom uzroka i utjecaja, materijalnih, geografskih, klimatskih, etnografskih, higijenskih i ekonomskih, koji čine pravu materijalnu prirodu određenu za njegovu obitelj, klasu,

naciju i rasu; sklonosti i sposobnosti ljudi ovise o cjelini svih tih vanjskih ili fizičkih utjecaja, a svatko se rada s prirodom ili individualnim karakterom koji je materijalno određen. Osim toga, zahvaljujući relativno visokom stupnju razvoja ljudskog mozga, svaki čovjek rođenjem donosi, u različitim stupnjevima, ideje i osjećaje koji nisu urođeni kao što misle idealisti, nego su materijalna ili formalna sposobnost osjećanja, mišljenja, govora i htijenja. On sa sobom donosi samo sposobnost da oblikuje i razvija misli, i kao što sam rekao samo formalnu moć djelovanja, bez sadržaja. Tko mu daje prvi sadržaj? Društvo.

Ovo nije mjesto da istražujemo kako su se formirali prvi pojmovi i prve ideje od kojih je većina, posebno u primitivnim društvima, vrlo apsurdna. S punom sigurnošću možemo reći jedino to da ideje i pojmovi nisu nastali odvojeno i spontano, u trenutku iluminacije čudesno nadahnutih pojedinaca, nego vrlo često neprimjetnim, kolektivnim naporom duha svih pojedinaca, članova istoga društva, dok su značajni pojedinci, odnosno genijalni ljudi dali samo najvjerniji ili najprikladniji izraz, jer su zapravo svi veliki ljudi bili kao Voltaire, »uzimali dobro svugdje gdje su ga našli«. Dakle, zajedničkim intelektualnim radom u primitivnim društvima osmišljene su prve ideje. To su u početku bile jednostavne konstatacije, naravno, vrlo nedorečene, prirodnih i društvenih činjenica i ne baš umni zaključci izvedeni iz njih. Takvi su bili počeci ljudskih izlaganja, maštanja i misli. Sadržaj tih misli nije odraz spontanog djelovanja ljudskog duha, nego realnog svijeta, kako vanjskog tako i unutarnjeg. Ljudski duh, tj. rad i funkcioniranje mozga, koje je potpuno organske prirode i prema tome materijalne, a prouzrokovano je vanjskim ili unutarnjim utiscima, koje mu prenose živci, pridodaje samo formalno djelovanje, koje uspoređuje i kombinira utiske o stvarima i činjenicama u pravilne ili lažne sustave. Tako su nastale prve ideje. Te su se prve ideje, odnosno prva maštanja potvrdila i učvrstila riječima, prenoseći se s jednog ljudskog pojedinca na drugoga; tako su se individualne predodžbe kontrolirale, prilagođavale, uzajamno upotpunjavale i miješajući se u manje-više jedinstven sustav,

nedruštveno biće par excellence. Budući da je obdaren besmrtnom dušom, neograničen je i potpun u sebi; dakle, ne treba mu nitko, pa ni Bog, da ne kažem ni drugi ljudi. Logički, on ne bi smio podnositi postojanje ravnopravnog ili nadmoćnijeg pojedinca, jednako besmrtnog i neograničenog, ili još besmrtnijeg i neograničenijeg nego što je on, ni pokraj sebe ni iznad sebe. Morao bi biti jedini čovjek na svijetu, ili bi trebalo da bude jedinstveno biće, odnosno sav svijet. Jer, neograničeno koje nalazi bilo što izvan sebe, nailazi na granicu, nije više neograničeno, a kad se sretnu dva neograničena, ona se poništavaju.

Zašto teolozi i metafizičari, zapravo tako suptilni logičari i dalje uporno ustraju u nedosljednosti time što zagovaraju postojanje velike većine besmrtnih ljudi, prema tome jednako neograničenih, a iznad njih postojanje Boga, još besmrtnijeg i neograničenijeg? Na to su bili prisiljeni apsolutnom nemogućnošću da negiraju stvarno postojanje, moralnost kao i međusobnu nezavisnost milijuna ljudskih bića koja su živjela i žive na ovoj Zemlji. Tu činjenicu uz najbolju volju nisu smjeli zanemariti. Logički je iz toga trebalo da zakluče da duše nisu besmrtne i da ne postoje izvan svojega tjelesnog i smrtnog okvira i da su, ograničavajući se u međusobnoj zavisnosti, budući da izvan sebe susreću mnoštvo različitih predmeta, ljudski pojedinci kao i sve drugo što postoji na ovom svijetu, prolazna, dovršena i ograničena bića. Međutim, kad bi sve to priznali, morali bi odustati od osnovnih postavki svojih idealnih teorija, morali bi stati pod zastavu čistog materijalizma ili eksperimentalne i racionalističke znanosti. Na to ih poziva i moćni glas stoljeća.

Na taj se glas oni oglašuju. Po prirodi su nadahnuti, profete, doktrinari i svećenici; njihov duh vode suptilne laži metafizike i navikao je na tminu idealističkih fantazija, tako da oni ustaju protiv iskrenih zaključaka i jednostavne istine. Tako je se boje da radije podnose protivrjeđe koje sami stvaraju apsurdnom fikcijom besmrtne duše, a kojoj moraju tražiti rješenje u novoj apsurdnosti, odnosno božjoj fikciji. S teoretskog gledišta, Bog je u stvari posljednji zakon i vrhovni izraz svih apsurdnosti i kontradikcija idealizma.

štenih, onih koje zovemo *jaki ljudi*, oslobođenih svih intelektualnih i moralnih predrasuda, ravnodušnih na sva uvjerenja, koji se služe svim sredstvima da postignu cilj. Međutim, ovi posebni ljudi i u najpodmićenijim klasama čine samo neznatnu manjinu; većina je poput ovaca kao i sav ostali narod. Naravno da ta većina podnosi utjecaj interesa manjine koja joj pruža uvjete za život. Ne možemo prihvatiti tvrdnju da ona sluša samo vlastiti egoizam. Velika većina ljudi, čak i djelimično podmićenih, kad djeluje kolektivno, ne može biti tako izopačena. U svakom kolektivnom društvu, a posebno u tradicionalnim, povijesnim, poput klasa, koje su dospjele do toga da negiraju i da se protive interesu i pravu svakoga, jedan princip moralnosti, vjere, bilo kojeg vjerovanja, bez sumnje neracionalnog i vrlo često smiješnog i uskog ali iskrenog, čini nuždan moralni uvjet njihove egzistencije.

* * *

Zajednička i osnovna pogreška svih idealista, koja je zapravo logična posljedica čitava njihova sustava, jest u tome da traže temelj morala kod izoliranog pojedinca, dok se on može naći samo kod udruženih pojedinaca. Da bismo to dokazali, počnimo s pravednim opisom izoliranog ali apsolutnog pojedinca idealista.

Ljudski osamljeni i apstraktni pojedinac je fikcija slična božjoj, jer su obje istodobno stvorene narodnom maštom ili djetinjastim razlogom, ne osmišljenim, eksperimentalnim i kritičkim, nego imaginarnim, a zatim razvijane, objašnjavane i dogmatizirane u teološkim i metafizičkim teorijama idealističkih mislilaca. One obje, predstavljajući abstractum lišen svakog sadržaja i nespojiv s realnošću, svršavaju u Ništavilu. Vjerujem da sam dokazao pokvarenost božje fikcije; kasnije ću još govoriti o njezinu apsurdnu. Sada želim analizirati koliko nemoralnu toliko apsurdnu fikciju apsolutnoga ili apstraktnog ljudskog pojedinca, kojeg moralisti idealističke škole uzimaju kao temelj svojih političkih i društvenih teorija.

Neće mi biti teško dokazati da je ljudski pojedinac, kojeg oni hvale i vole, savršeno nemoralno biće. To je personificirani egoizam,

napokon oblikovale zajedničku svijest, kolektivnu misao društva. Ova misao koja se tradicijom prenosila s jedne generacije na drugu i sve se više razvijala intelektualnim radom tijekom stoljeća, čini intelektualnu i moralnu baštinu društva, klase i naroda.

Svaka nova generacija zatječe kraj svoje kolijevke čitav svijet ideja, predodžbi i osjećaja koje dobiva kao nasljeđe prošlih stoljeća. Taj se svijet ne prikazuje novorođenom čovjeku u idealnoj formi, kao sustav predodžbi i ideja, kao religija ili doktrina; dijete je nesposobno da ga shvati i prihvati u tom obliku; on mu se nameće kao svijet činjenica, inkarniran i ostvaren u osobama i stvarima koje ga okružuju, obraćajući se njegovim osjetilima u svemu što čuje i vidi od prvog dana života. Ljudske ideje i predodžbe početka su bile isključivo proizvodi stvarnih činjenica, koliko prirodnih toliko društvenih, zatim su se odrazile na ljudski mozak i reproducirale kao idealne ili manje-više razložne činjenice preko apsolutno materijalnog organa ljudske misli i tako stekle, nakon što su se dobro utvrdile, na način koji sam upravo objasnio, u kolektivnoj svijesti nekog društva, sposobnost da postanu produktivni uzroci novih činjenica, ne isključivo prirodnih nego društvenih. One napokon ispravljaju i mijenjaju, doduše vrlo polako, život, navike i ljudske institucije, jednom riječju sve odnose ljudi u društvu i svojim utjelovljenjem u dnevnim stvarima života svakog pojedinca one postaju pristupačne, svakom dostupne, čak i djeci. One ispunjavaju svaku novu generaciju od samog djetinjstva i kad ova dosegne zrelu dob, kad počinje rad vlastitih misli neminovno praćen novom kritikom, pronalazi u samoj sebi, kao i u društvu koje ju okružuje, čitav svijet utvrđenih misli i predodžbi koje joj služe kao polazište i daju joj na neki način sirovinu za vlastiti intelektualni i moralni rad. Otuda proistječu zajedničke i tradicionalne predodžbe koje metafizičari, zavedeni nedostupnim i nevidljivim načinom kojim one iz vanjskog svijeta prožimlju i utiskuju se u dječji mozak prije nego što stignu do njihove svijesti, pogrešno nazivaju *urođenim idejama*.

Takvi su opći ili apstraktni pojmovi o božanskom i o duši, dokraja apsurdni ali neizbježivi, kobni u povijesnom razvoju ljudskog du-

ha, koji vrlo polako, tek tijekom brojnih stoljeća dostiže racionalnu i kritičku spoznaju samoga sebe i vlastitog izraza, polazeći od apsurdnog da bi stigao do istine i od ropstva da bi postigao slobodu; ti su pojmovi potvrđeni općim neznanjem i stoljetnom glupošću, kao i interesom privilegiranih klasa tako da se danas ne bismo mogli otvoreno i narodnim jezikom izjasniti protiv njih, a da ne ogorčimo veći dio narodnih masa i izložimo se opasnosti da nas napadnu buržujski licemjeri. Pokraj tih potpuno apstraktnih pojmova, mladi čovjek nalazi preko društva, kao odraz svemoćnog utjecaja koje ono vrši na njegovo djetinjstvo, u samome sebi druge predodžbe i mnogo određenije pojmove koji su bliži stvarnom životu čovjeka, njegovoj svakodnevnici. Bio je to prikaz prirode i čovjeka, pravde, dužnosti i prava pojedinaca i klasa, društvenih konvencija, obitelji, vlasništva, države i svega ostalog što određuje međusobne ljudske odnose. Sve pojmove koje rođenjem zatječe utjelovljene u stvarima i ljudima, a koje se u njegov vlastiti duh utiskuju odgojem i obrazovanjem, prije nego što je stigao do spoznaje samoga sebe, kasnije ponovno nalazi posvećene, objašnjene i obrazložene u teorijama koje odražavaju univerzalnu svijest ili kolektivnu predrasudu, i u religioznim, političkim i ekonomskim institucijama društva u kojemu živi. Do te je mjere njima prožet da ih prihvaća, bilo da je osobno zainteresiran ili nije, potpuno nesvjesno, zbog materijalnih, intelektualnih i moralnih navika.

Nećemo se čuditi svemoćnom djelovanju koje ti pojmovi što izražavaju kolektivnu svijest društva vrše na masu ljudi, nego naprotiv, što se u masi nađu pojedinci koji imaju razuma, hrabrosti i volje da se protiv njih bore. Jer, velik je pritisak društva na pojedinca i nema tako čvrstog karaktera ni tako moćne inteligencije koji mogu odoljeti napadima tog despotskog i neumoljivog utjecaja.

Ništa tako ne dokazuje društveni karakter čovjeka kao taj utjecaj. Rekli bismo da kolektivna svijest bilo kojeg društva, utjelovljena u velikim javnim institucijama i u svim sitnicama njegova privatnog života, a služeći kao baza svim njegovim teorijama, tvori na neki način intelektualnu i moralnu atmosferu, štetnu ali apsolutno nuž-

nu za život svih njegovih članova. Ona njima upravlja i istodobno ih podržava, vežući ih između sebe običajnim odnosima koje ona sama određuje; svakome pruža osjećaj sigurnosti i izvjesnosti, i za svakoga je vrhunski preduvjet postojanja većine, banalnosti, običnosti i rutine.

Velika većina ljudi, ne samo iz narodnih masa nego još češće privilegiranih i obrazovanih, osjeća se mirnim i u skladu sa samim sobom, jedino kad mislima i postupcima vjerno i slijepo slijede tradiciju i rutinu; »Tako su mislili i radili naši očevi, tako ćemo i mi; svi oko nas misle i rade tako, zašto bismo mi mislili i radili drukčije od ostalih?« Te riječi izražavaju filozofiju, uvjerenje i praksu 99% čovječanstva, iz svih društvenih slojeva. I, kao što sam već primijetio, to je najveća zapreka napretku i brzom emancipaciji ljudske vrste.

Koji su uzroci ove ubitačne sporosti, koja je, barem ja tako mislim, najveća nesreća čovječanstva? Uzroci su brojni. Među prvima je, bez sumnje najznačajniji, neznanje masa. One su općenito i sustavno lišene znanstvenog odgoja, zahvaljujući očinskoj brizi svih vladavina i privilegiranih klasa koje smatraju korisnim da ih što je moguće dulje drže u neznanju, pobožnosti i vjeri, tri supstantiva koji označavaju otprilike istu stvar; one ne znaju ni da postoji sredstvo intelektualne emancipacije što se zove kritika, bez koje nema potpune moralne i društvene revolucije. Mase kojima je u interesu da se pobune protiv ustaljenog reda stvari manje-više još su vezane uza nj vjerom svojih očeva, koja je zaštitnica privilegiranih klasa.

Privilegirane klase, koje danas više nemaju, ma što govore, ni milosti ni vjere, vezane su za religiju zbog političkog i društvenog interesa. Međutim, ne možemo tvrditi, da je to jedini razlog njihove strastvene odanosti vladajućim idejama. Ma kako loše mišljenje imao o sadašnjoj intelektualnoj i moralnoj vrijednosti tih klasa, ne mogu prihvatiti da je interes jedini prekretač njihovih misli i postupaka.

Bez sumnje da je u svakoj klasi i stranki jedna više ili manje brojna skupina inteligentnih izrabljivača, odvažnih i svjesno nepo-